

Tragično kao preduvjet autentične egzistencije preko Camusa i Heideggera

Mijić, Marijana

Undergraduate thesis / Završni rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:291138>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-04-03**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Preddiplomski studij engleskog jezika i književnosti i filozofije

Marijana Mijić

**Tragično kao preduvjet autentične egzistencije preko Camusa i
Heideggera**

Završni rad

Mentor: doc. dr. sc. Pavao Žitko

Osijek, 2022.

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za filozofiju

Preddiplomski studij engleskog jezika i književnosti i filozofije

Marijana Mijić

**Tragično kao preduvjet autentične egzistencije preko Camusa i
Heideggera**

Završni rad

Znanstveno područje: humanističke znanosti, znanstveno polje: filozofija,
znanstvena grana: ontologija, filozofija egzistencije

Mentor: doc. dr. sc. Pavao Žitko

Osijek, 2022.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napisala te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s navođenjem izvora odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasna da Filozofski fakultet u Osijeku trajno pohrani i javno objavi moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta u Osijeku, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, 5.9.2022.

SAŽETAK

Njemački filozof Martin Heidegger i francuski književnik Albert Camus obilježili su 20. stoljeće svojim glavnim djelima Bitak i vrijeme i Stranac koja se ističu postavljanjem pitanja o bitku i filozofijom apsurdna. Međutim, Heidegger i Camus svojim daljnjim djelovanjem proširuju pitanje bitka i filozofiju apsurdna te se za njihovo cjelovito razumijevanje bitnim pokazuju autorova kasnija djela posebice Heideggerovo djelo Šumski putevi i Camusov Mit o Sizifu. U radu se najprije pokazuje Heideggerovo jasno i eksplicitno postavljanje pitanja o bitku i njegovo stremljenje prema odgovoru s jasno naznačenim putem istraživanja te promjena njegovog pristupa koja luči transformacijom pitanja o bitku i lišenosti njegovog stremljenja prema odgovoru u vidu jednog približavanja bitku kao njegovom susjedu. Nadalje, Camusov se absurd najprije pokazuje kao zaključak o besmislenosti svijeta, a zatim kao razlog za čovjekov revolt i uspostavljanje svojnosti te nadilaženje istog. Početno postavljanje problema u njihovim glavnim djelima rezultira nedostatkom odgovora na pitanje o bitku kao i nedostatkom smisla što obilježava i razvoj njihove misli uslijed čega Heidegger i Camus svojevrsnim iskušavanjem pitanja o bitku i apsurdna odgovaraju načinom. Nadalje, nedostatak odgovora kao rezultat Heideggerovih i Camusovih napora interpretiram kao tragično odnosno kao deficijentnu poziciju čovjeka spram pitanja o bitku i smislu života i svijeta koju potom pokazujem preduvjetom za autentično u vidu Heideggerovog i Camusovog odgovaranja načinom kroz njihovo poimanje bitka kao poziva i apsurdna kao razloga. Navedenim se pokazuje afirmacija pitanja o bitku i smislu kao i afirmacija čovjekove pozicije spram njih te mogućnost rješenja u prihvaćanju istog i odgovaranju načinom koji kulminira u autentičnom i svojim se odgovorima vraća čovjekovoj egzistenciji.

Ključne riječi: Martin Heidegger, Albert Camus, bitak, absurd, suvremeno razdoblje, autentično, egzistencija

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
2. Heideggerovo traganje za bitkom.....	2
2.1. Heideggerovo postavljanje pitanja o bitku.....	2
2.2. Heideggerov pristup pitanju o bitku.....	6
2.3. Zrelija Heideggerova misao.....	7
3. Od Heideggerovog pitanja o bitku k Camusovoj filozofiji apsurdna.....	9
4. Camusova filozofija apsurdna.....	13
4. 1. Camusova filozofija apsurdna kroz njegovo djelo <i>Stranac</i>	13
4. 2. Razvoj Camusove filozofije apsurdna.....	15
5. Kulminacija osobitog i svojnosti u autentičnom zbog tragičnog.....	17
6. Zaključak.....	21
Popis Literature.....	22

1.Uvod

Martin Heidegger rođen je 1889. godine u njemačkom gradiću Meßkirch u jugoistočnom Badenu.¹ Svojim životom se istaknuo kao njemački filozof i profesor filozofije u Marburgu pored čega nakon desetogodišnjih priprema 1927. godine objavljuje svoje djelo *Bitak i vrijeme* kojim ponovno otvara pitanje o bitku.² Heidegger je svojim djelovanjem značajan u povijesti suvremene zapadne filozofije jer ukazuje na otuđenje čovjeka i bitka koji obilježava suvremenost te zbog svog nastojanja oko prevladavanja istog.³ Na taj je način Heidegger djelovao i stvarao sve do 1976. godine kada je umro i pokopan u svom rodnom gradu.⁴ Nadalje, Albert Camus rođen je 1913. u Mondovi-u koji kao sjevernoafrički departman pripada Alžiru.⁵ Dakle, Camus također djeluje u dvadesetom stoljeću, ali se kao suvremeni autor ponajprije javlja kao književnik koji svoj prvi značajni uspjeh na području književnosti postiže 1942. objavljujući roman *Stranac*.⁶ Za Camusa je važno istaknuti da je filozofski obrazovan s obzirom na to da njegovi eseji i književna djela uključuju filozofska razmatranja te progovaraju filozofijom apsurdna.⁷ Na taj se način Camus ističe pišući eseje, romane i kazališne komade sve do 1960. godine kada umire u prometnoj nesreći.⁸ S uvodnim predstavljanjem Heideggera i Camusa upućujem da je cilj ovog rada predstaviti i analizirati Heideggerovo problematiziranje bitka kao pitanja i Camusovu filozofiju apsurdna kroz njihova temeljna djela *Bitak i Vrijeme* i *Stranac* te ukazati na razvoj njihove misli o navedenom kroz njihova kasnija djela *Šumski putevi* i *Mit o Siziifu*. Nadalje, rad će analizom ključnih momenata i djela Heideggerove i Camusove misli kao bitnu poveznicu između njih naznačiti suvremeno razdoblje u kojem oboje djeluju te interpretirati cjelokupnu analizu njihovih nastojanja i njezine rezultate kao anticipaciju tragično kao preduvjeta za autentično koje se očituje u egzistenciji.

¹ Damir Barbarić, »Martin Heidegger«, u: Milan Galović (priređivač sveska), *Suvremena filozofija II*. Hrestomatija filozofije, svezak 8 (Zagreb: Školska knjiga, 1966), str. 425–544, na str. 430.

² Barbarić, »Martin Heidegger«, str. 431.

³ Danilo Pejović, »Martin Heidegger«, u: Vladimir Filipović (urednik), *Suvremena filozofija Zapada: i odabrani tekstovi*. Hrestomatija Filozofije, svezak 9 (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1982), str. 143–159, na str. 143.

⁴ Barbarić, »Martin Heidegger«, str. 435.

⁵ Ivo Hergešić, *Knjževni portreti* (Zagreb: Novinarsko Izdavačko poduzeće, 1955), str. 203.

⁶ Ivo Hergešić, *Književne kronike: 1948-1957* (Zagreb: Školska knjiga, 1958), str. 369–370.

⁷ Isto.

⁸ Jere Tarle, »Egzistencijalistički romani«, u: Gabrijela Vidan (urednica), *Povijest svjetske književnosti: knjiga 3* (Zagreb: Mladost, 1982), str. 680–686, na str. 684–686.

2. Heideggerovo traganje za bitkom

Za početak razumijevanja Heideggerovog traganja za bitkom upućujuće je njegovo djelo *Bitak i vrijeme*: »Sve ono što je Heidegger objavio prije *Bitka i vremena* teško da dolazi u obzir pri razmatranju njegova misaonog pothvata, ostavljajući po strani eventualne nesporazume.«⁹ Dakle, prema riječima Danila Pejovića sve ono prije *Bitak i vrijeme* ne pokazuje se toliko relevantnim s obzirom na njega. U skladu s time *Bitak i vrijeme* se općenito ocjenjuje kao Heideggerovo glavno djelo, a za ovaj rad je relevantno jer iznosi na vidjelo Heideggerovo postavljanje pitanja o smislu bitka.¹⁰ Stoga, drugi dio rada bit će posvećen razvoju Heideggerove misli o bitku i za tu ću potrebu postavljanje pitanja o bitku u djelu *Bitak i vrijeme* označiti kao početak Heideggerovog traganja za bitkom. Nadalje, polazište za pokazivanje Heideggerovog misaonog obrata i razvoja spram pitanja o bitku bit će Heideggerovo kasnije djelo *Šumski putevi* koje anticipira Heideggerov naputak »Putevi, ne djela« kojeg on postavlja u zaglavak izdanju njegovih cjelokupnih djela.¹¹ Na taj način, *Šumski putevi* zahvaćaju duh Heideggerovo kraja te će zaokružiti tematiziranje Heideggerovog traganja za bitkom.

2.1. Heideggerovo postavljanje pitanja o bitku

Heidegger pitanje o smislu bitka postavlja prije uvoda i sadržaja djela ukazujući pri tom da ne postavlja novo pitanje već da staro pitanje ponovno postavlja s obzirom na to da je palo u zaborav: »Imamo li danas neki odgovor na pitanje o tome, što zapravo mislimo riječju 'bivstvujući'? Nipošto. I tako, eto, valja ponovo postaviti pitanje o smislu bitka. Jesmo li, također danas bar u neprilici što ne razumijemo izraz 'bitka'? Nipošto. I tako, eto, valja najprije, prije svega, ponovo pobuditi razumijevanje za smisao tog pitanja.«¹² Prema navedenom se vidi da Heidegger jasno otvara pitanje o smislu bitka, a mjesto na kojem ga postavlja daje do znanja da je ono predviđeno da bude nit vodilja cjelokupnom djelu. Pored toga, Heidegger odmah

⁹ Pejović, »Martin Heidegger«, str. 145–146.

¹⁰ Isto, str. 145.

¹¹ Barbarić, »Martin Heidegger«, str. 427.

¹² Martin Heidegger, »[Uvodna riječ]«, u: Martin Heidegger (autor), *Bitak i vrijeme*, preveo s njemačkog Hrvoje Šarnić (Zagreb: ITRO »Naprijed«, 1988)

otkriva i važnost postavljanja tog pitanja unatoč njegovu zaboravu.¹³ Naime, Heidegger primjećuje da pored nerazumijevanja takvog jednog pojma, izostaje i osjećaj da smo zbog toga u neprilici odnosno izostaje briga oko istog. Stoga Heidegger preuzima na sebe zadaću osvjetljavanja problema vezanog uz zaborav pitanja o bitku i već na uvodnim stranicama kreće s njegovom konkretizacijom. U skladu s time uvod je posvećen ekspoziciji pitanja o bitku, kako je i naslovljen, a podijeljen je na dva dijela. U prvom dijelu uvoda Heidegger pitanju o bitku izriče nužnost, strukturu i osobitost dok u drugom dijelu naznačuje dva pristupa njegovoj tematizaciji i metodologiju za koju se opredjeljuje. Najprije ću promotriti prvi dio uvoda koji započinje označavanjem pitanja o bitku kao nužnog pitanja. Heidegger nužnost pitanja o bitku temelji u već prethodno naznačenom nerazumijevanju i zaboravu koje sada povezuje s tri predrasude za koje drži da usađuju i gaje nepotrebu zapitivanja o bitku.¹⁴ Prema tim predrasudama bitak glasi kao ili najopćenitiji pojam ili pojam koji nije moguće definirati ili pojam koji je razumljiv po sebi.¹⁵ Sve ove predrasude za Heideggera progovaraju o poteškoćama vladanja s pojmom bitka stoga odgovore koji se na njima temelje i koji se uobičajeno pružaju ocjenjuje kao prosječnu razumljivost koja zapravo svjedoči o nerazumljivosti.¹⁶ Već sam utvrdila da Heidegger ukazuje na potrebu rješavanja nerazumljivosti pojma bitaka ili u ovom slučaju njegove prosječne razumljivosti, ali ta se misao još više produbljuje kada on ukazuje i na potrebu rješavanja nerazumljivosti samog pitanja: »Ali razmatranje predrasuda ujedno je razjasnilo, da ne nedostaje samo odgovor na pitanje o bitku, nego da je dapače samo pitanje tamno i neusmjereno. Otuda, ponoviti pitanje o bitku znači; najprije jednom dovoljno obraditi *postavljanje* pitanja.«¹⁷ Heidegger na ovaj način ukazuje da bitak nije jasan ni u predznaku pitanja i zato je pored nužnost postavljanja tog pitanja potrebna i njegova primjerena transparentnost. Stoga Heidegger za potrebe primjerene transparentnosti formalne strukture pitanja o bitku ističe kako svako pitanje ima svoje pitano koje označava ono o čemu se pita, ispitivano koje označava ono što se o pitanom pita to jest cilj pitanja i ispitano kao ono »kod čega« se o pitanom raspitujemo.¹⁸ U skladu s navedenom strukturom pitanje o bitku sadržava bitak kao ono pitano, smisao bitka kao ono ispitano i samo biće kao ono ispitivano.¹⁹ Pored nužnosti pitanja i primjerene transparentnosti njegove formalne strukture, Heidegger navodi i osobitost kao jednu od oznaka pitanja o bitku.²⁰ Preciznije, radi se o ontičko-ontološkoj osobitosti pitanja o bitku koju

¹³ Isto, str. 1.

¹⁴ Isto, str. 2.

¹⁵ Isto, str. 1.

¹⁶ Isto, str. 3.

¹⁷ Isto, str. 4.

¹⁸ Gajo Petrović, *Suvremena filozofija: ogledi* (Zagreb: Školska knjiga, 1979), str. 162.

¹⁹ Heidegger, *Bitak i vrijeme*, str.6.

²⁰ Isto, str. 4.

Heidegger temelji na pokazivanju ontičko-ontološkog prvenstva tubitka.²¹ Dakle, Heidegger u sklopu analize strukture pitanja o bitku upućuje i na funkciju bića koje postavlja samo pitanje.²² Naime, tubitka jest Heideggerov naziv za čovjeka koji upućuje na to da je čovjek uvijek već u nekom razumijevanju bitka, predontološkom, i koji iz pozicije bića pita o bitku.²³ Otuda ono početno naglašavanje da je pitanje bitka staro pitanje kojeg Heidegger tek ponovno postavlja ne crpi svoje značenje u njegovom poznavanju povijest filozofije već u njegovom razumijevanju čovjeka kao takvog bića koje se pita o bitku. I upravo zbog njegovog predontološkog razumijevanja bitka, tubitak će se u vidu ontološke analitike tubitka na svojevrsan način nastaviti tematizirati kroz većinu *Bitka i vremena* s ciljem da se od razumijevanja smisla bitka tubitka kao vremenosti dođe do odgovora na pitanje o smislu bitka.²⁴ Dakle, navedene oznake pitanja o bitku upućuju na to da pitanje o bitku nije naprosto jedno od mnogih pitanja već izvanredno pitanje kojega postavlja tubitak s obzirom na to da je ono jedino biće koje bivstvuje tako da mu je bitak neprestano u pitanju.²⁵ S ovim zapažanjem prijeći ću na bitnosti drugog dijela uvoda u kojem Heidegger nakon bitnih oznaka pitanja o bitku naznačuje svoj metodološki pristup. Heidegger za tematiziranje bitka jasno naznačuje dva pristupa od koji će jedan biti interpretacija tubitka s obzirom na vremenitost te eksplikacija vremena kao transcendentalnog horizonta pitanja o bitku, a drugi povijesni pristup u obliku fenomenološke destrukcije povijest ontologije.²⁶ Pored ta dva pristupa, opredjeljuje se za fenomenološku metodu.²⁷ Stoga, utvrđivanje nužnosti, strukture i osobitosti pitanja o bitku i određivanjem fenomenološke metode istraživanja i ontološke analitike tubitka kao niti vodilje do interpretacije vremena kao mogućeg horizonta razumijevanja bitka upućuje na to da Heidegger pitanje o smislu bitka jasno postavlja, jasno označuje i jasno naznačuje put koji treba voditi k njegovom razumijevanju i otkrivanju njegovog smisla. Za nastavak ovog dijela rada ostaje još upitnim je li Heidegger uspio u svom naumu da riješi poteškoće vezane uz razumijevanje bitka kao i da otkrije njegov smisao ili je njegovo djelo još jedno svjedočanstvo o teškoćama koje prate pitanje o bitku. Heidegger u *Bitku i vremenu* nije proveo sve što je naumio i nije došao do odgovora o smislu bitka, a o tome odmah svjedoči i nesklad između poglavlja najavljenih u nacrtu rasprave i poglavlja koje nalazimo u djelu. Točnije radi se o nedostajanju zadnjeg odsjeka prvog dijela njegove knjige koji nosi naziv »Vrijeme i bitak« kao i čitavi drugi dio knjige koji se trebao odnositi na »osnovne crte

²¹ Isto, str. 15.

²² Isto.

²³ Isto, str. 16.

²⁴ Isto, str. 18.

²⁵ Pejović, »Martin Heidegger«, str. 147.

²⁶ Heidegger, *Bitak i vrijeme*, str. 43–44.

²⁷ Isto, str. 30.

fenomenologijske destrukcije ontologije na vodilo problematike temporaliteta«. ²⁸ Poglavlje koje nedostaje iz prvog dijela knjige predstavlja naročiti problem jer je ono kroz svojevrsnu interpretaciju vremena trebalo zaokružiti analitika tubitka te na taj način služiti kao poveznica tematiziranja vremena i bitka. Međutim, prema razmatranjima Gaje Petrovića radi se o više od toga da nedostaje određeni dio sadržaja kao i odgovor na pitanje o smislu bitka. Naime, Petrović se odnosi kritički prema Heideggerovom odabiru takvog pristupa u kojem polazi od analize bivstvjućeg kao prethodnom uvjetu za pitanje o smislu bivstvovanja uopće. ²⁹ Problem koji Petrović ističe tiče se ontološke diferencije koja označava razlikovanje bića i bitka te ilustrira to da kada kažemo da biće jest ono nikad nije to samo jest odnosno bitak sam. ³⁰ Najprije treba istaknuti da Heideggerovo postavljanje pitanja o bitku, a ne o biću, koje obilježava povijest zapadne filozofije kao metafizike, upravo svjedoči o tome da se on kreće unutar ontologije kao i da uzima u obzir da biće nije to jest samo koje uvijek već nekako razumije i izgovara. ³¹ Drugim riječima, Heidegger načinom na koji postavlja svoje pitanje uzima u obzir i eksplicitno uspostavlja ontološku diferenciju. Dakle, pitanje koje se otvara jest u čemu onda Heidegger temelji interpretaciju tubitka kao jedan od koraka do odgovora o smislu onoga što nije biće i što se ne nalazi u egzistenciji. Heidegger za svrhu provedbe analitike tubitka najprije zaključuje da je tubitak privilegirano biće s obzirom na to da je ono takvo biće koje se u svojoj egzistenciji pita o bitku te na taj način raspoložuje predontološkim razumijevanje bitka. ³² Na taj je način interpretacija tubitka zamišljena s ontološkim karakterom bezobzira na različite momente koji se unutar nje pokazuju zbog čega je Heidegger u uvodu i oslovljava kao ontološku analitiku tubitka. Nadalje, Heidegger naglašava da je analitika tubitka zamišljenja samo kao prethodni korak do pitanja o bitku odnosno zamišljena je tek kao priprema za oslobađanje horizonta za najizvornije izlaganje bitka. ³³ Dakle, postavljanje pitanja o bitku kao i njegovo predontološko razumijevanje, koje veže za tubitak, Heidegger uzima samo kao početak tematiziranje bitka. To je ono što Heideggeru u svakom slučaju omogućuje napraviti prvi korak u obliku jednog ključnog djela suvremene filozofije, ali krajnji cilj kojeg on postavlja u *Bitku i vremenu* na koncu nije proveden. Na taj način analitika tubitka koja je zamišljena samo kao prethodni korak zauzima veći dio sadržaja djela i može izgledati kao njegova glavnina. Međutim, bezobzira na manjkavosti koje obilježavaju djelo kao i izostanak odgovora na pitanje o smislu bitka, naglasak koji Heidegger stavlja na postavljanje pitanja o bitku pokazat će se odlučujućim momentom u njegovom

²⁸ Barbarić, »Martin Heidegger«, str. 431.

²⁹ Pejović, »Martin Heidegger«, str. 151.

³⁰ Marijan Cipra, *Temelji ontologije* (Zagreb: Matica Hrvatska, 2003), str. 15.

³¹ Cipra, *Temelji ontologije*, str. 26.

³² Heidegger, *Bitak i vrijeme*, str. 15.

³³ Isto, str. 18.

daljnjem mišljenju bitka. Stoga pitanje o bitku i njegovom smislu predstavlja tek njegov prvi korak, a upravo nedostatak odgovora omogućuje Heideggeru traganje za bitkom koji će se u nastavku rada pokazati kao cijeli jedan misaoni put.

2.2. Heideggerov pristup pitanju o bitku

Kroz prvi dio rada namjerno koristim riječi traganje, koraci i put kako bi nagovijestila da rezultati Heideggerovog napora u *Bitku i vremenu* nisu zaključak već najava za njegovo kasnije mišljenje i djelo *Šumski putevi*. Naime, osobitost kojom Heidegger označava pitanje o bitku očituje se i u tome da unatoč jasnom postavljanju pitanja i jasnom označavanju puta istraživanja, odgovor izostaje. S time na umu upućujuće je istaknuti da je Heideggerovo djelo *Šumski putevi* na njemačkom jeziku naslovljeno *Holzwege* što za govornike njemačkog jezika označava stranputicu odnosno vrstu krivog puta na koji se može zalutati.³⁴ Značenje ove riječi je bitno istaknuti zbog toga što ilustrira to da će Heidegger nakon *Bitka i vremena* s obzirom na poteškoće do kojih u njemu dolazi krenuti na jedan drugačiji put odnosno pristupiti bitku na jedan drugačiji način. U skladu s time, suprotstavljanje *Šumskih puteva* Heideggerovom glavnom djelu treba uputiti na to da se Heideggerova filozofija dijeli na dvije faze mišljenja prema kojima *Bitak i vrijeme* pripada njegovoj prvoj fazi, a već djela nakon njega kasnijoj fazi.³⁵ Prema Heideggerovim riječima druga faza njegovog mišljenja datira oko 1930. godine pa prema tome *Šumski putevi* koji su prvi puta objavljeni 1950. i koji se sastoje od šest eseja pisanih u rasponu od 1935. do 1946. godine spadaju u njegovu drugu fazu mišljenja.³⁶ Međutim, naglasak ne treba staviti na datiranje nego na to da *Bitak i vrijeme* obilježava prvi korak Heideggerovog postavljanja pitanja o bitku dok *Šumski putevi* označavaju okret u njegovoj misli.³⁷ Taj okret predstavlja kraj Heideggerovog pristupa bitku koji je obilježio *Bitak i vrijeme* i početak jednog drugog pristup koji će obilježiti njegovo daljnje tematiziranje bitka. Naime, Heideggerov je pristup pitanju o bitku u *Bitku i vremenu* kako sam pokazala u prvom dijelu rada jasno postavljen i omeđen, a pored toga jezik kojim piše je formaliziran i do krajnosti tehniciran.³⁸ S druge strane, Heidegger se u daljnjem razvoju svoje misli čuvao od svakog fiksiranja u nekom konačno

³⁴ Julian Young and Kenneth Haynes, »Translators' preface«, in: Martin Heidegger (author), *Off the Beaten Track*, edited and translated by Julian Young and Kenneth Haynes (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), pp. ix–x, on p. x: »Hence, in a popular German idiom, to be on a 'Holzweg' is to be on the wrong track or in a cul-de-sac.«

³⁵ Pejović, »Martin Heidegger«, str.146. Usp. Petrović, *Suvremena filozofija: ogledi*, str.6.

³⁶ Pejović, »Martin Heidegger«, str. 154. Usp. Young and Haynes, »Translators' preface«, p. ix: »The essays and lectures themselves span a little more than a decade, from 1935 to 1946.«

³⁷ Barbarić, »Martin Heidegger«, str. 432.

³⁸ Pejović, »Martin Heidegger«, str. 149.

dobivenom stavu, stajalištu ili bitnom odgovoru naglašavajući to geslom »Putovi, ne djela«.³⁹ Riječi koje su upućujuće za Heideggerov zreliji pristup se u djelu *Šumski Putevi* nalaze već u prvom eseju pod nazivom »O izvoru umjetničkog djela« u sklopu kojeg Heidegger ističe kako je odgovor na pitanje rezultat velikog broja koraka koji se poduzimaju ispitivanjem te da odgovor ima toliko važnje koliko je ukorijenjeno u pitanje.⁴⁰ Ove riječi najavljuju da Heidegger više ne stavlja naglasak na pronalaženje odgovora već na mišljenje onoga što zaokuplja pitanje. Dakle, Heidegger zauzima jedan drugačiji pristup zbog čega će u njegovoj zrelijoj misli nastupiti transformacija pitanja o bitku.⁴¹ Naime, početno pitanje o smislu bitka najprije se rastvara u pitanje o istini bitka pa biti bitka i na koncu o mjesnosti bitka.⁴² Međutim, i ovako drukčije formulirana pitanja o bitku ne dobivaju od Heideggera odgovor, ali svjedoče o Heideggerovom naporu mišljenja bitka što će se pokazati kao novi cilj kojem on teži. Na taj način, pitanje o bitku će kroz navedene transformacije dobiti svoj konačni oblik u vidu pitajućeg mišljenja.⁴³ Takvog mišljenja unutar kojeg naglasak neće biti na dolaženju do odgovora već na putu kojeg se s pitanjem pothvaća. Dakle, pitanje što ga Heidegger u *Bitku i vremenu*, u svojoj ranijoj fazi, tako jasno postavlja pokazuje se puno zamršenijim te se nakon *Bitka i vremena* rastvara u uvijek nova i dublja pitanja. Stoga se Heideggerov početak traganja za bitkom, ali i razvoj njegove misli očituje u znaku pitanja.

2.3. Zrelija Heideggerova misao

Za razumijevanje Heideggerovog mišljenja o bitku koje se kao pitajuće mišljenje pokazuje kao mišljenje koje je uvijek na putu važno je ukazati na moment daljine i blizine. Daljinu i blizinu u kontekstu Heideggerove misli ne treba tumačiti kao mjerljivi razmak već u jednom nepredmetnom smislu doticanja onoga koji postavlja pitanje o bitku i bitka.⁴⁴ Ono što se ovdje ističe više nije samo promjena pristupa pitanju o bitku ili promjena njegovog oblika već poimanje bitka koje više nije pojam nego dimenzija koja uključuje odnos blizine i daljine.⁴⁵ Daljina i blizina se prema tome mogu shvatiti kao referentne točke čovjekove pozicije spram

³⁹ Barbarić, »Martin Heidegger«, str. 427.

⁴⁰ Heidegger, *Off the Beaten Track*, p. 44: »The answer to the question is only the final result of the last step of a long sequence of questioning steps. Each answer remains in force as an answer only as long as it is rooted in questioning.«

⁴¹ Barbarić, »Martin Heidegger«, str. 429.

⁴² Isto.

⁴³ Isto, str. 428.

⁴⁴ Boško Pešić, *Portreti filozofije: Heidegger, Jaspers, Arendt* (Zagreb: Naklada Breza, 2019), str. 14.

⁴⁵ Barbarić, »Martin Heidegger«, str. 453.

bitka. Pozicije u kojoj čovjek uvijek već je kako Heidegger ističe još u *Bitku i vremenu*, a koja ovdje dobiva svoje proširenje s obzirom na doticanje. Tako onaj početni zaborav koji Heidegger spominje u *Bitku i vremenu* ne svjedoči o zakazivanju čovjekovog pamćenja već o povlačenju spram bitka.⁴⁶ Na koncu svoga traganja za bitkom, Heidegger nagovara na otkrivanje bitka u dopuštanju i puštanju njegovoj blizini koja nema pasivno značenje već označava najviše činjenje.⁴⁷ Stoga blizina predstavlja zbivanje između onoga koji postavlja pitanje o bitku i bitka koji mu se otkriva. Na taj način Heidegger nadilazi predznak pitanja koji označava početak i razvoj njegove misli o bitku koja kulminira u pitajućem mišljenju. Dakle, predznak pitanja je u zrelijoj Heideggerovoj misli zamijenjen prepuštanjem bitku odnosno njegovom otkrivanju. Ovo *svojevrsno* nadilaženje pitanja označavam kao najvišu točku Heideggerove misli o bitku s obzirom na to da se pitanje pokazalo trajnim obilježjem i Heideggerovog razmatranja bitka, ali i općenito filozofije u kojoj pitanja, a posebice pitanje o bitku, transcendiraju konačne odgovore koje filozofi nude.⁴⁸ To je točka koja ukazuje da Heideggerovo pitanje o bitku prelazi iz osobitog pitanja u pitajuće mišljenje koje u nedostatku odgovora poziva na osobito iskustvo mišljenja. Ovdje osobito više ne nosi značenje kompleksnog pitanja kao što se to pokazalo s obzirom na pokušaje i rezultate *Bitka i vremena* nakon kojih je nastupio na snagu drugačiji pristup s različitim preformulacijama pitanja nego osobito u smislu Heideggerovog iskušavanja dimenzije bitka.⁴⁹ Na taj se način Heideggerovo problematiziranje bitka u *Bitku i vremenu* pokazuje kao misaoni doživljaj bitka o čemu svjedoči i njegov pristup istom. S druge strane, u njegovoj zrelijoj misli misaoni doživljaja pitanja o bitku prerasta iz misaone pozicije u jedan osobiti odnos spram bitka kao blizine. Sa svime što je do sada rečeno, čitav dio rada pod nazivom Heideggerovo traganje za bitkom služi tome da postupno ukaže na to da veličina Heideggerove misli o bitku nije u odgovoru već u svjedočanstvu o njegovoj poziciji spram pitanja o bitku koja se kroz nedostatak odgovora temelji u iskušavanju koje rezultira autentičnim putevima.

⁴⁶ Isto, str. 446.

⁴⁷ Isto, 451–452.

⁴⁸ Cipra, *Temelji ontologije*, str. 141.

⁴⁹ Barbarić, »Martin Heidegger«, str. 453.

3. Od Heideggerovog pitanja o bitku k Camusovoj filozofiji apsurdna

Čitav drugi dio rada naglašava Heideggerovo postavljanje pitanja o bitku kao odlučujućeg momenta njegove filozofske misli. U uspoređi s Heideggerom, Camus uopće ne postavlja pitanje o bitku u svojim djelima. Prema tome, pitanje koje je u ovom dijelu rada bitnije od pitanja o bitku jest što je to dodirna točka Heideggera i Camusa u suprotnosti postavljanja i ne postavljanja pitanja o bitku. Za početak treba istaknuti kako su oboje pisali i djelovali u dvadesetom stoljeću te da se u literaturi navode kao suvremeni autori.⁵⁰ S time na umu ovdje ću se ponovno referirati na Heideggerovo djelo *Šumski putevi* unutar kojeg on u eseju pod nazivom »Doba slike svijeta« iznosi neka bitna obilježja razdoblja u kojem on i Camus stvaraju. U navedenom eseju Heidegger na početku navodi moderne fenomene i kao peti navodi izostajanje božanskog.⁵¹ Međutim, Heidegger naglašava da se pri tome ne radi o izostanku religioznosti jer se ona učvršćuje u obliku kršćanstva.⁵² Dakle, radi se o tome da se čovjekova veza s božanskim transformirala u kršćanski svjetonazor te je postala predočiva i istraživa budući da se očituje kao određeno razumijevanje koje pretpostavlja ispravno razumijevanje.⁵³ Navedeno stanje stvari se prema Heideggeru još više pojačava modernom slikom svijeta s kojom na snagu stupa znanost određena istraživačkim karakterom i strogošću te kojom kriterij postaje ono što je sigurno.⁵⁴ Nadalje, u četvrtom eseju pod nazivom »Nietzscheova riječ: 'Bog je mrtva'« Heidegger razmatra Nietzscheovu filozofiju i ponovno ukazuje na značajku suvremenog doba u vidu nietzscheanske atmosfere koja u njemu nastupa. Heidegger upućuje na Nietzschea koji kazujući da je Bog mrtav proriče sudbinu zapada.⁵⁵ Naime, u doba u kojem doživljaj božanskog slabi pred sigurnošću koju zastupa znanost nastupa ozračje novovjekovnog nihilizma.⁵⁶ S time na umu, Heidegger smatra da Nietzsche tom izjavom deprivira daljnju mogućnost metafizike te utvrđuje njezinu posljednju

⁵⁰ Pejović, »Martin Heidegger«, str. 143. Usp. Hergešić, *Knjževni portreti*, str. 216.

⁵¹ Heidegger, *Off the Beaten Track*, p. 58: »A fifth phenomenon of modernity is the loss of the gods [Entgötterung].«

⁵² Isto: »But loss of the gods is far from excluding religiosity. Rather, it is on its account that the relation to the gods is transformed into religious experience [Erleben].«

⁵³ Pešić, *Portreti filozofije: Heidegger, Jaspers, Arendt*, str. 38.

⁵⁴ Heidegger, *Off the Beaten Track*, p. 71: »Within this [the conquest of the world as picture], man fights for the position in which he can be that being who gives to every being the measure and draws up that guidelines. Because this position secures, organizes, and articulates itself as world view, the decisive unfolding of the modern relationship to beings becomes a confrontation of world views; not, indeed, any old set of world views, but only those which have already taken hold of man's most fundamental stance with the outmost decisiveness. For the sake of this battle of world views, and according to its meaning, humanity sets in motion, with the respect to everything, the unlimited process of calculation, planning, and breeding. Science as research is the indispensable form taken by this self-establishment in the world...« Usp. Pešić, *Portreti filozofije: Heidegger, Jaspers, Arendt*, str. 38.

⁵⁵ Isto, p. 160: »Let it again be stressed: Nietzsche's word ['God is dead'] gives the destiny of two millennia of Western history.«

⁵⁶ Cipra, *Temelji ontologije*, str. 31.

fazu.⁵⁷ Ono što se očituje kao posljedica novonastalih fenomena jest to da su najviše vrijednosti obezvrijeđene te izostaje čemu i zašto.⁵⁸ S jedne strane, jedno takvo izlaganje stvari može se protumačiti kao teološki razvoj suvremenog čovjeka koji se očituje po tome što Bog više nije osoba te je stoga mrtav. S druge strane, ako Bog više nije osoba već nekakav simbol ili bolje rečeno vrijednost budući da Nietzsche zagovara prevrednovanje svih vrijednosti, onda za Boga koji više nije osoba te koji je shvaćen putem vrijednosti, Heideggerova dijagnoza upućuje na to da je ono što je ostalo od božanskog Boga koji kao vrijednost više ne vrijedi.⁵⁹ Dakle, problem na koji Heidegger ukazuje nije čak ni pitanje metafizike u kojem se ono vrhovno poima u okvirima najviše vrijednosti ili pitanje kršćanstva u kojem se Bog poima osobno kao stvoritelj već problem leži u tome da kategorija vrijednosti koja prati to vrhovno više nije na snazi. Usuprot navedenim zbivanjima koji obilježavaju suvremeno doba Heideggerovo dimenzioniranje bitka kroz odnos blizine i daljine naposljetku prerasta u misao o bezavičajnosti čovjeka.⁶⁰ Bezavičajnost kod Heideggera znači udaljenost od blizine izvora koja se suvremenom čovjeku očituje kao sveprisutna zbilja odnosno sudbina.⁶¹ Ovime želim ukazati na to da Heidegger u svom obratu i zrelijem mišljenju afirmira posljednju fazu metafizike na način da prepoznaje nedostajanje vrijednosti i značenja te upućuje da se vrijednost tek treba uspostaviti odnosno da nam nešto poput pitanja bitaka najprije treba nešto značiti i vrijediti da bi mogli o tome valjano raspravljati. Prema tome, značenje i vrijednosti koje nedostaju i koje se tek trebaju uspostaviti upućuju na uspostavljanje blizine kojom Heideggerovo pitanje bitka prerasta iz misaonog doživljaja u odnošenje i doživljaj onoga što bitak vrijedi. Nadalje, pored nedostajanja odgovora na pitanje o bitku u razdoblju u kojem Heidegger stvara ne dostaje i ono čemu i zašto što sa sobom otvara pitanje života u takvom svijetu. S ovim uvidom prijeći ću na Camusa razmatrajući ga za početak kao književnika kako bih predočila značenje njegovih djela ne samo kroz prizmu suvremene filozofije već i kroz bitna obilježja književnosti vremena u kojem stvara. Camusova književnost svrstava se pod razdoblje kasnog modernizma koje obilježava povratak 'velikim temama' koje se dotiču položaja pojedinca u suvremenoj masovnoj civilizaciji, smisla ljudske povijesti te smisla i razloga postojanja same književnosti.⁶² Nadalje, djela koja nastaju u razdoblju kasnog modernizma obilježena su susretom s filozofijom i znanostima kao što Heidegger

⁵⁷ Heidegger, *Off the Beaten Track*, p. 157: »To point in this direction clarifies a stage of Western metaphysics that is in all likelihood its final stage, since metaphysics, through Nietzsche, has deprived itself of its own essential possibility in certain respects, and therefore to that extent other possibilities of metaphysics can no longer become apparent.«

⁵⁸ Cipra, *Temelji ontologije*, str. 31.

⁵⁹ Vladimir Filipović, »Friedrich Nietzsche«, u: Vladimir Filipović (urednik), *Novija Filozofija zapada: i odabrani tekstovi*. Hrestomatija filozofije, svezak 8 (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1982.), str.41–53, na str. 41.

⁶⁰ Petrović, *Suvremena filozofija: ogledi*, str. 177.

⁶¹ Isto.

⁶² Milivoj Solar, *Povijest svjetske književnosti: kratki pregled* (Zagreb: Golden marketing, 2003), str. 304.

ističe da se to događa i na području filozofije.⁶³ Međutim, književnost tog razdoblja nadilazi duh znanosti priklanjajući se pitanjima na koje znanosti i njezino metodičko istraživanje ne mogu odgovoriti.⁶⁴ Preciznije, polazi od pitanja koja zanimaju svakog pojedinca u svakidašnjem životu i koja se pokazuju bliska i pitanjima filozofije i religije.⁶⁵ Kasni modernizam pod kojeg se svrstava Camusov opus je jedna opća klasifikacija njegove književnosti, ali u jednom bližem pristupu Camusu kao književniku treba reći da on svjedoči o »engagée« momentu francuske književnosti unutar koje se 1940-tih godina javlja generacija mladih književnika koji stvaraju uoči Drugog svjetskog rata i čija književnost služi idejama koje nadilaze samu književnost.⁶⁶ To je ono na što se sam Camus referira prilikom prihvaćanja Nobelove nagrade ističući da je njegova životna priča dio kolektivne povijesti njegove generacije koja je djelovala u suludima vremenima jednog destruktivnog razdoblja povijesti.⁶⁷ S tim uvidom Camus u sklopu francuske književnosti stupa na scenu s filozofijom apsurdna.⁶⁸ U takvom mišljenju Camus kroz svoja književna djela mjesto problematiziranja bitka i njegovog smisla prikazuje čovjeka u takvom jednom svijetu u kojem nedostaje i pitanje i odgovor na smisao i ono čemu i zašto.⁶⁹ Nadalje, Camus u nepostavljanju pitanja poput Heideggerovih uspostavlja filozofiju apsurdna kojom na pitanje o smislu odgovara besmisлом odnosno nedostatkom smisla u životu i svijetu.⁷⁰ Dakle, povijesna događanja i duh suvremenog doba s kriterijima znanosti kojima se napuštaju određena područja misli kao i nietzscheanska klima koja jača unutar njega pokazuje se kao poveznica između Heideggera i Camusa koji svaki na svoj način odgovaraju na navedene probleme. To je ono na što se Heidegger osvrće u *Šumskim putevima* kroz eseje »Doba slika svijeta« i »Nietzscheova riječ: 'Bog je mrtva'« kao i ono što odjekuje u djelima Camus koja progovaraju filozofijom apsurdna. Dakle, kroz bezavičajnost i apsurd ovi autori prepoznaju teškoće razdoblja u kojem stvaraju ukazujući na udaljenost od pitanja o bitku kao i pitanja o čovjeku i svijetu. Međutim, ni Heidegger ni Camus ne pružaju odgovore na pitanja koja se unutar suvremenog doba javljaju već kroz bezavičajnost i apsurd luče jednim *afirmiranjem* pitanja o bitku i pitanja o čovjeku i svijetu usprkos stanju stvari. S time na umu, naznačena afirmacija pitanja pokazuje se

⁶³ Solar, *Povijest svjetske književnosti: kratki pregled*, str. 304.

⁶⁴ Isto, str. 305.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ Ivo Hergešić, *Književni portreti*, str. 200.

⁶⁷ Edward J. Hughes, »Introduction«, in: Edward J. Hughes (editor), *The Cambridge Companion to Camus* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), pp. 1–10, on p. 1: »In his Nobel acceptance speech at Stockholm in December 1975, he points out that his life story is part of the collective history of his generation, which has lived through 'une histoire démentielle' ('an insane history'), one that has had to contend with 'le mouvement destructeur de l'histoire' (Ess, 1072, 1074) ('the destructive moment of history').«

⁶⁸ Hergešić, *Književni portreti*, str. 202.

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ Tarle, »Egzistencijalistički romani«, na str. 685.

kao naputak za daljnje tumačenje Heideggerove i Camusove misli mjesto u znaku rezignacije sa stanjem stvari, u znaku redefiniciji takve jedne pozicije čovjeka spram bitka i spram svijeta.

4. Camusova filozofija apsurda

U prethodnom dijelu rada predstavila sam Alberta Camusa kao francuskog književnika koji u svojim djelima progovara o poziciji čovjeka u suvremenom svijetu uspostavlajući filozofiju apsurdna. Stoga da bih pobliže objasnila značenje njegove filozofije apsurdna i momenta ravnodušnosti koji joj prethodi, referirat ću se na njegovo djelo *Stranac*. *Stranac* je Camusovo najpoznatije djelo, a u kontekstu njegove filozofije apsurdna predstavlja prvu fazu mišljenja u kojoj Camus naglašava apsurdnost ljudskog postojanja.⁷¹ Međutim, Camus navodi kako je problematiku apsurdna htio razraditi kroz više djela koja će se nastavljati jedno na drugo i čitati zajedno.⁷² Tako je apsurd kojim djelo *Stranac* progovara također prisutna misao i u drugim Camusovim djelima tvoreći na taj način ciklus apsurdna.⁷³ U Camusovu opusu pod ciklus apsurdna pored *Stranca* spadaju i drama *Kaligula* i esej *Mit o Siziifu*.⁷⁴ Stoga ću se s ciljem prikazivanja razvoja Camusove misli o apsurdnu referirati na njegov esej *Mit o Siziifu* s obzirom na to da je objavljen iste godine kad i *Stranac* te se nastavlja na njega kao njegov komentar.⁷⁵

4. 1. Camusova filozofija apsurdna kroz njegovo djelo *Stranac*

Najprije treba istaknuti da je djelo podijeljeno na dva dijela i da je prvi dio djela obilježen senzibilnim motivima i neposrednošću dok je drugi dio obilježen kognitivnim motivima.⁷⁶ Nadalje, središnji lik romana je alžirski činovnik Mersault koji na početku romana dobiva obavijest da mu je umrla majka. Međutim, Mersault nije naročito uznemiren i emocionalan na majčinom pogrebu te se zbog toga ističe svojim ponašanjem koje upućuje na njegovu ravnodušnost.⁷⁷ Taj poznati prizor na početku romana tek signalizira ravnodušnost koja kasnije kroz roman dobiva puno veću širinu od Mersaultovih emocija spram majke i drugih koje izaziva čuđenje ostalih likova. Naime, Mersaultova ravnodušnost ne svjedoči o nedostatku empatije ili amoralnosti već upravo o osjećanju, ali osjećanju beznađa svijeta u kojem Mersault živi.⁷⁸ Mersault osjeća apsurd svijeta, on osjeća da sve to što se oko njega događa nema smisao i da se u

⁷¹ Solar, *Povijest svjetske književnosti: kratki pregled*, str. 311.

⁷² Jere Tarle, »Albert Camus – književnost i kriza civilizacije«, u: Jere Tarle (priređivač), *Albert Camus: Nobelova nagrada za književnost 1957*. (Zagreb: Školska knjiga, 1995), str. 335–348, na str. 344.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Hergešić, *Književni portreti*, str. 210.

⁷⁶ Peter Dunwoodie, »From Noces to L'Étranger«, in: Edward J. Hughes (editor), *The Cambridge Companion to Camus* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), pp. 147–164, on p. 157: »Hence, in Part II, when cognition and memory replace physical pleasure and immediacy, the hero's position is grounded explicitly in the loss of what Camus called in his *Rivages* article the few perishable, essential things...«

⁷⁷ Tarle, »Egzistencijalistički romani«, str. 684.

⁷⁸ Tarle, »Albert Camus – književnost i kriza civilizacije«, str. 343.

nedostatku smisla svijet svodi na navike i običaje za koje on ne mari.⁷⁹ Stoga prvi dio romana koji obilježavaju senzibilni motivi ostavlja dojam da se situacije u njemu samo nižu te da se Mersaultu stvari događaju slučajem. Međutim, zaključak prvog dijela romana u kojem Mersault zaslijepjen suncem ubija Arapina predstavlja ključan dio djela jer slučaj koji je do tada pratio Mersaultov život kulminira tragičnim slučajem ubojstva. Nadalje, iako Mersault ne ubija s predumišljajem, cijeli događaj budi njegovu svijest iz sna ravnodušnosti.⁸⁰ Nakon tragičnog ubojstva slijedi Mersaultovo suđenje i zatvor kojim se on pozicionira u društvo i svijet. Međutim, svijet u koji se Mersault pozicionira nema smisla što od Mersaulta zahtjeva suočavanje s njegovom besmislenošću. Dakle, ono što sam problematiziranjem podjele djela htjela pokazati jest da ona ne prati samo promjene u sadržaju radnje već prijelaz Camusove misli od motiva ravnodušnosti do kraja u apsurdu. Nadalje, takav prijelaz naglašava da apsurd kod Camusa ne crpi svoje puno značenje u besmislenosti koju Mersault osjeća i implementira u svoj život već u lucidnosti o apsurdu.⁸¹ Naime, Mersault u procesu spoznavanja apsurdna primjećuje da se sve svodi na konvencije građanskog društva i sve ono što zapravo svjedoči o tome da je on jedini lucidan u vezi apsurdna i kao takav pokazuje se strancem u društvu i svijetu koji operira kao da sve te konvencije imaju smisla.⁸² To je u konačnici rezultiralo time da Mersault biva osuđen na smrt zbog svog nekonvencionalnog ponašanja, a ne zbog samog ubojstva.⁸³ Nadalje, Camus kroz drugi dio djela odbacuje motiv ravnodušnosti koji prožima čitavi prvi dio djela i kulminira ubojstvom na način da Mersault u drugom dijelu *Stranica* snosi posljedice zbog nje.⁸⁴ Bezobzira što je ubojstvo tragičan slučaj, Mersault je podvrgnut suđenju i smješten u zatvor što ukazuje na to da Camus rješenje apsurdna ne vidi u ravnodušnosti nego u rekogniciji i prihvaćanju stvari kakvih jesu. Camus Mersaultu i čitatelju ne nudi metafizičko rješenje poput recimo božanske istine i pravde ili smisla života, ali isto tako odbacuje i ravnodušnost kao odgovor na nedostajanje takvog jednog rješenja. Drugim riječima, Camus ne pristaje niti na metafizička rješenja niti na nietzscheansku atmosferu već naginje nadilaženju i jednog i drugog oslobađanjem od iluzija i postizanjem zadovoljstva s onim što je na raspolaganju.⁸⁵ Dakle, svijest o ograničenjima svijeta i života Mersaulta upućuje na njegove istinske mogućnosti u vidu oslobađanja od iluzije. U vezi sa svime što je prethodno navedeno zaključujem da je Mersault na kraju djela pomiren sa svojom smrću jer ishod svoje situacije više ne prepušta izvanjskim

⁷⁹ Solar, *Povijest svjetske književnosti: kratki pregled*, str. 312.

⁸⁰ Tarle, »Albert Camus – književnost i kriza civilizacije«, str. 434.

⁸¹ Tarle, »Egzistencijalistički romani«, str. 685.

⁸² Isto, str. 684.

⁸³ Solar, *Povijest svjetske književnosti: kratki pregled*, str. 312.

⁸⁴ Tarle, »Albert Camus – književnost i kriza civilizacije«, str. 343.

⁸⁵ Solar, *Povijest svjetske književnosti: kratki pregled*, str. 312.

faktorima nego ga temelji u sebi. U skladu s ovom interpretacijom pokazuje se da unatoč nedostajanju smisla Camus nudi rješenje kao mogućnost prihvaćanja apsurdna i oslobađanja od iluzije koje nadalje može biti oslonac za iskazivanje individualnog značenja danim situacijama.

4.2. Razvoj Camusove filozofije apsurdna

Za potrebe ovog rada najprije sam se referirala na *Stranca* s obzirom na to da ono predstavlja prvu točku njegove filozofije apsurdna u vidu iznošenja zaključka o apsurdnu, a za nastavak rada referirat ću se na Camusov *Mit o Sizifu* s ciljem prikazivanja razvoja njegove misli o apsurdnu. Za početak, Sizif je čovjek kojega su bogovi kaznili time da ostatak života mora ispočetka gurati kamen do vrha planine.⁸⁶ Nadalje, u sklopu Camusovog ciklusa o apsurdnu za Mersaulta se pokazalo da predstavlja stranaca koji kao jedini lucidan donosi zaključak o apsurdnu, a Sizif se pak pokazuje kao junak apsurdna.⁸⁷ Ovaj status junaka što ga Sizif zavređuje svjedoči o tome da zaključak o apsurdnu kojega Camus s Mersaultom iznosi može biti prevladan. Način na koji Sizif to postiže Camus opisuje na sljedeći način: »Sizif, proleter bogova, bespomoćan i revoltiran, poznaje cijelu širinu svoga jedna položaja: on na njega misli silazeći. Pronicljivost koja mu mora donijeti muku, istodobno dovršava i njegovu pobjedu.«⁸⁸ Prema navedenom Camus ukazuje na to da je Sizif zbog svoje pozicije revoltiran i da joj odgovara silazeći u čemu vrhuni njegova pobjeda. Prema tome, apsurd i revolt dva su momenta Camusove misli koji ukazuju na razvoj njegove filozofije apsurdna.⁸⁹ U tom razvoju apsurd se kroz *Mit o Sizifu* transformira iz osjećaja apsurdna i lucidnosti o besmislu svijeta u proturječnost između čovjekovih stvarnih snaga i ciljeva kojih si postavlja.⁹⁰ Nadalje, razvoj pokazuje da apsurd ne predstavlja zaključak već razlog za revolt kao način nadilaženja istog. Stoga Camus u svojoj filozofiji apsurdna uspostavlja dinamiku negacije i afirmacije.⁹¹ Naime, u prihvaćanju apsurdna kao negacija smisla Camus upućuje na njegovo prevladavanje revoltom koj vraća veličinu i cijenu životom te ga na taj način afirmira.⁹² U skladu s rečenim Camus izvodi tri zaključka iz apsurdna: svoj revolt, svoja sloboda i svoja strast.⁹³ Na taj način Camus zaključuje da je Sizif zapravo sretan čovjek jer se njegov duh,

⁸⁶ Albert Camus, *Mit o Sizifu; Pisma jednom njemačkom prijatelju; Govori u Švedskoj*, preveli s francuskog Stojan Vučićević i Francoise Kveder (Zagreb: Zora, 1971), str. 111.

⁸⁷ Camus, *Mit o Sizifu; Pisma jednom njemačkom prijatelju; Govori u Švedskoj*, str. 112.

⁸⁸ Isto, str. 113.

⁸⁹ Hergešić, *Književni portreti*, str. 125.

⁹⁰ Camus, *Mit o Sizifu; Pisma jednom njemačkom prijatelju; Govori u Švedskoj*, str. 32.

⁹¹ Tarle, »Albert Camus – književnost i kriza civilizacije«, str. 344.

⁹² Camus, *Mit o Sizifu; Pisma jednom njemačkom prijatelju; Govori u Švedskoj*, str. 51.

⁹³ Isto, str. 58.

volja, strast i ljubav prema životu nastavljaju generirati unatoč njegovoj mukotrpnosti sudbini: »Vascijela Sizifova radost je tu. Pripada mu njegova sudba. Njegova stijenja je posve njegova stvar. Tako apsurdni čovjek kad razmišlja o svojoj mucu – ušutkuje sve kumire.«⁹⁴ Prema navedenom se vidi kako je upravo svojnosti ono što Siziifa čini sretnim unatoč mucu te na koncu ono čime Siziif prevladava apsurdnost svoje sudbine. Na taj način Camus ukazuje na to da je čovjek ključ nadilaženja apsurdna: »Čovjek će napokon u sebi iznaći vino apsurdna i kruha ravnodušnosti kojima hrani svoju veličinu.«⁹⁵ Camus uz tu misao inzistira i na upornosti kao metodi postizanja tog cilja.⁹⁶ Nadalje, ova se misao nagovijestila već i u njegovom djelu *Stranac* u kojem Mersault ne prihvaćanjem rješenja u vidu pokajanja, Boga i svećenika dolazi do osjećaja smiraja prihvaćanjem svoje pozicije: »Da, ja imam samo to, ali barem posjedujem tu istinu isto onoliko koliko ona mene posjeduje.«⁹⁷ U navedenom se nagovještava Camusovo mišljenje da se revolucija ostvaruje uvijek protiv bogova te da je ona čovjekov zahtjev protiv vlastite sudbine.⁹⁸ Na taj je način čovjek svoj vlastiti cilj.⁹⁹ Sada se pokazuje i to da je apsurd Camusova kritika spoznaje, a revolt njegova etika.¹⁰⁰

5. Kulminacija osobitog i svojnosti u autentičnom zbog tragičnog

⁹⁴ Isto, str. 114.

⁹⁵ Isto, str. 49.

⁹⁶ Isto.

⁹⁷ Albert Camus, *Stranac*, preveo s francuskog Zlatko Crnković (Zagreb: Globus media, 2004), str. 93.

⁹⁸ Camus, *Mit o Sizifu; Pisma jednom njemačkom prijatelju; Govori u Švedskoj*, str. 80.

⁹⁹ Isto, str. 81.

¹⁰⁰ Hergešić, *Književni portreti*, str. 215.

U drugom dijelu rada ukazala sam na moment osobitog te način na koji se ono razvija kroz Heideggerovu filozofiju. Naime, osobito se najprije očituje kao obilježje pitanja o bitku zatim kao osobito iskustvo mišljenja bitka kao pitajućeg mišljenja te na koncu obilježava prepuštanje blizini bitka. Na sličan način sam u četvrtom dijelu rada ukazala na moment svojnosti u Camusovoj filozofiji. Naime, to je moment kojim Camus ukazujući na svoj revolt, svoju slobodu i svoju strast nadilazi zaključak o apsurd. Sve što sam za momente osobitog i svojnosti u drugom i četvrtom dijelu rada rekla sada želim proširiti u značenje autentičnog koje vidim kao objedinjujući rezultat Heideggerove i Camusove misli. Naime, kulminaciju osobitog i svojnosti u autentičnom vidim dvojako. S jedne strane, autori preko tih momenata zauzimaju autentičnu poziciju unutar razdoblja u kojem misle, a s druge strane kroz takvo mišljenje anticipiraju autentično u vidu pristupa pitanjima bitka i čovjeka u svijetu. Za početak autentičnost Heideggerove i Camusove misli zaključujem s obzirom na to da autori unutar duha suvremenog razdoblja odbacuju i metafizička rješenja i nietzscheansku atmosferu afirmiranjem pitanja o bitku i čovjeka u svijetu. Nadalje, afirmiranjem navedenih pitanja kod oba autora posebno se ističe razvoj njihove misli o postavljenim pitanjima kao i rezultat koji ne luči eksplicitnim odgovorima. Stoga ono po čemu se Heideggerovo i Camusovo afirmiranje pitanja pokazuje autentičnim jest time što u pomanjkanju i starih i novih odgovora oni odgovaraju načinom. S time na umu referirat ću se na Heideggerovo poimanje bitka kao poziva i Camusova shvaćanja apsurdna kao razloga za život.

Sve što sam u drugom dijelu rada pokazala vezano za Heideggerovo traganje za bitkom nastavlja se na njegovog poimanje bitka kao poziva. Naime, pitajuće mišljenje koje više ne stremi odgovorima već blizini bitka dobiva svoj nastavak u Heideggerovom poimanju bitka kao poziva to jest kao onoga što mišljenje izaziva da misli.¹⁰¹ Naime, u posljednjim objavljenim djelima Heidegger problematizira zadaću mišljenja koju vidi u puštanju bitka da bude te na taj način odgovaranju bitku blizinom.¹⁰² S obzirom na to da se bitak ne može do kraja iskazati Heidegger mišljenje koje stječe iskustvo blizine bitka određuje kao mišljenje koje nadomišlja bitak.¹⁰³ Stoga radi se o jednom iskustvu blizine bitka kao susjedstvu koje ne upućuje na spoznavanje nego na svojevrsno odnošenje odnosno suodnošenje.¹⁰⁴ Heidegger ovdje uspostavlja ontološku diferenciju odnosno razliku između bitka i bića u puno smislu na način da iz pozicije bića ne nudi odgovore o bitku već upućuje na to da je tek iz pozicije susjedstva moguće iskusiti nešto

¹⁰¹ Richard Wisser, *Filozofski putokazi*, preveo s njemačkog Dražen Karaman (Zagreb: Globus, 1992), str. 158.

¹⁰² Richard Wisser, *Martin Heidegger u mišljenju na putu*, preveli s njemačkog Sulejman Bosto i Željko Pavić (Zagreb: Demetra, 2003), str. 86.

¹⁰³ Wisser, *Filozofski putokazi*, str. 169.

¹⁰⁴ Isto, str.171.

poput događaja rasvjetljenja bitka.¹⁰⁵ Nadalje, u razvoju Camusove misli o apsurdnom pokazala sam da zaključak o besmislenosti svijeta putem čovjekove svijesti i revolta otvara mogućnost njegovog prihvaćanja i nadilaženja momentom svojnosti. Na taj način apsurd ne predstavlja razlog za očajavanje već upravo suprotno: » Ako apsurd, dakle poništava sve moje izgledne na vječnu slobodu, on mi, naprotiv, vraća i uzdiže moju slobodu akcije. To lišavanje nade i budućnosti znači uvećanje čovjekove raspoloživosti.«¹⁰⁶ Ovdje se za početak vidi dinamika afirmacije i negacije koja bilježi razvoj Camusove filozofije apsurdna, ali pored toga bitnim se pokazuje mogućnost čovjekove raspoloživosti. Dakle, Camus ukazuje na raspoloživost kao mogućnost koja slijedi upravo iz apsurdna unatoč beznađu. Na taj način, apsurdnost svijeta pokazuje se kroz mogućnost raspoloživosti kao put za iskušavanje istog.

Dakle, u nedostajanja odgovora momenti poziva i razloga Heideggerove i Camusove misli crpe značenje u osobitom jer upućuju čovjeka na jedno iskušavanje bitka kroz odnošenje spram njega te na svojevrsno uspostavljanje njegove vrijednosti i razloga životu u svijetu kroz mogućnost raspoloživosti unatoč njegovom besmislu. Dakle, tragična pozicija sastoji se u tome da na fundamentalna pitanja koja ih autori postavljaju nedostaju eksplicitni teorijski odgovori zbog čega se uvijek nalazimo u deficijentnoj poziciji spram istog. Međutim, nedostajanje odgovora se kroz ovaj rad preko Heideggera i Camusa pokazuje upravo preduvjetom njihovog traganja za njima te razvitom njihove misli koja se u vidu prihvaćanja te pozicije kao nečeg posve osobitog pokazuje preduvjetom za autentično mišljenje, iskušavanje i odnošenje. Stoga zaključujem da su Heidegger i Camus prepoznavši važnost postavljanja takvih pitanja kroz razvoj svoje misli prepoznali i poziciju čovjeka koji postavlja ta pitanja i anticipirali da je traganje za odgovorima moguće iskušavanjem koje se pokazuje osobitim odnosno autentičnim putem. Na taj se način postavljanje pitanja o bitku i smislu života i svijeta pokazuje u vidu iskušavanja bitnijim i od samih njihovih teorijskih odgovora jer autentični put kojim iskušavanje luči ukazuje na to da navedena pitanja obilježavaju ljudsku egzistenciju, ali i da se odgovorima kao načinu njoj vraćaju te ju ostvaruju u njezinom autentičnom dosegu. Nadalje, autentično kao objedinjujuće Heideggerove i Camusove filozofije osim u odgovaranju načinom vidim i u pozicioniranju njihovog opusa unutar razdoblja u kojem djeluju. Naime, brojni problemi interpretacije koji obilježavaju i Heideggera i Camusa ukazuju na autentičnost njihove misli. Tako Heidegger prema riječima Danila Pejovića stoji kao najteže razumljeni i najsporniji mislilac zapadne Europe.¹⁰⁷ Nadalje, Damir Barbarić se nastavlja na teškoće interpretacije Heideggerove

¹⁰⁵ Isto, str. 168–173.

¹⁰⁶ Camus, *Mit o Sizifu; Pisma jednom njemačkom prijatelju; Govori u Švedskoj*, str. 52.

¹⁰⁷ Pejović, »Martin Heidegger«, str. 144.

filozofije: »Osobitu teškoću pri pokušajima konačnog protumačenja onog bitnog 'Heideggerove filozofije' predstavlja svakako činjenica da je on sam vlastitu misao svjesno i naglašeno čuvao od svakog fiksiranja u nekom konačno zadobivenom stavu, stajalištu, bitnom odgovoru.«¹⁰⁸ Dakle, Heideggerova misao pokazuje se izazovnom ne samo za čitanje i shvaćanje već i za njezino određivanje u okviru povijesti filozofije. S navedenim problemima interpretacije Heideggerova misao se pokazuje prije svega kao osobita odnosno autentična zbog čega se za rukovođenje s njegovim opusom bitnim pokazuje razumijevanje razvitka njegove misli.¹⁰⁹ S problemima u tumačenju borio se i Camus koji je odbacivao da njegova misao pripada egzistencijalnoj filozofiji: »Kako je pojam apsurdna to jest besmislenosti života i svijeta – toliko vezan uz 'ciklus apsurdna' – uvelike vezivao i uz egzistencijalističku klimu poratne Francuske to je Camus, ne želeći da ga dovode u vezu s egzistencijalizmom, postao alergičan na samu riječ 'apsurd'...«.¹¹⁰ Unatoč njegovom stavu brojna literatura pa i ona koju ja navodim, Solareva *Povijesti svjetske književnosti* i zbornik *Povijest svjetske književnosti*, navodi ga kao egzistencijalističkog pisca. S obzirom na navedene probleme s interpretacijom Heideggerova i Camusova misao pokazuje se prije svega kao autentična misao i s time na umu za njihovo razumijevanje najbolje im je tako i pristupiti i posvetiti vrijeme različitim djelima iz njihovog opusa. Da ovo nisu samo zaključci autora sekundarne literature navest ću još i stajalište Camusa o pomodnosti i Heideggera o nesuvremenosti filozofiji kako bi ukazala da su i sami autori zaista stremili k tome da njihov misao bude autentična.

Camus svoj stav o pomodnosti navodi sljedećim riječima: »Moderna umjetnost gotovo uvijek griješi utoliko što sredstvo pretpostavlja cilju, formu sadržaju, tehniku motivu. Mene umjetničke tehnike strastveno zaokupljaju te svima njima želim ovladati samo zato da bih mogao slobodno ih koristiti, to jest svesti ih na funkciju alata.«¹¹¹ Iz navedenog je jasno da se Camus ne priklanja robovanju modernog već umjetničkoj slobodi. Nadalje, Camus za suvremenu književnost kaže da nastoji šokirati jer je to lakše nego uvjeriti te u svom dnevniku također zapisuje: »Oni koji pišu opskurno, baš su sretnici, imat će komentatore. Ostali će imati samo čitatelje, što je navodno vrijedno prijezira.«¹¹² Po istoj liniji mišljenja jasnim se pokazuje da Camus ne teži popularnosti već ekspresiji. Nadalje, Heidegger se također svojim riječima očituje o suvremenosti vezano za svoju filozofiju: »Filozofija je bitno nesuvremena, jer pripada k onih malo stvari čijom sudbinom ostaje to da ne mogu nikada naći neposredni odjek u svojem danas, te da ga nikada ni ne smiju

¹⁰⁸ Barbarić, »Martin Heidegger«, str. 426–427.

¹⁰⁹ Isto, str. 428.

¹¹⁰ Tarle, »Albert Camus – književnost i kriza civilizacije«, str. 344.

¹¹¹ Isto, str. 345.

¹¹² Isto, str. 346.

naći.«¹¹³ Ovaj Heideggerov stav ukazuje na njegovo razumijevanje filozofije kao mišljenja koje ne bi trebalo težiti utemeljenju u izvanjskom. Dakle, ovim citatima htjela sam ukazati da su i Heidegger i Camus problematizirali okvire mode i suvremenosti po pitanju književnosti i filozofije te da su naglasak stavili na samo djelo i samu misao neovisno o zadanim okvirima. Bezobzira na Heideggerov uvid o nesuvremenosti filozofije kao njezino bitno obilježje, značenje riječi suvremeno kojom se Heideggerova i Camusova misao označava uzimam bitnom u vidu indikacije na to da su problemi što ih oni prepoznaju i otvaraju te na koje ne pružaju odgovor još uvijek u koraku s vremenom odnosno da nastavljaju pratiti čovjeka koji ih iskušava i u novom stoljeću.

6. Zaključak

¹¹³ Barbarić, »Martin Heidegger«, str. 342.

Heideggerovo traganje za bitkom započelo je pitanjem o bitku kojega on eksplicitno i jasno postavlja u *Bitku i vremenu*. Nadalje, Heidegger je jasno postavljeno pitanje o bitku u nastavku djela jasno označio nužnošću, primjerenom transparentnošću koju postiže njegovim formalni strukturiranjem te ontičko-ontološkom osobitošću. Međutim, unatoč jasnom postavljanju i označavanju pitanja o bitku kao i naznačivanju puta prema njegovom odgovoru u vidu ontološke analitike tubitka i destrukcije povijesti ontologije te fenomenološke metode, odgovor na pitanje o smislu bitka izostaje. Stoga Heidegger mijenja svoj pristup pitanju o bitku kroz koje nastupa i transformacija pitanja u pitanje o istini, biti i mjesnosti bitka. Pored transformacije pitanja, pristup koji Heidegger zauzima nakon *Bitka i vremena* odlikuje se time što više ne stremi odgovorima već finalizira pitanje o bitku u obliku pitajućeg mišljenja kao onog koje je uvijek na putu. Nadalje, Heideggerovo pitajuće mišljenje u zadnjim fazama njegove misli dobiva dimenziju blizine i daljine kojima pitajuće mišljenje mjesto odgovora odgovara blizinom bitka. Na ukazani razvoj Heideggerove misli značajnu ulogu ima nedostajanje odgovora njegovih nastojanja kao i duh razdoblja u kojem pored izostanka odgovora izostaje i čemu i zašto kao posljedica posljednje faze metafizike koju proriče Nietzsche i osnaženog položaja znanosti koju obilježava istraživački karakter i kriterij sigurnosti. U takvoj klimi djeluje i Albert Camus koji na sve to u svojim djelima odgovara apsurdom koji označava besmisao svijeta. Međutim, razvoj njegove misli o apsurdnom ukazuje na to da apsurd nije zaključak već razlog za revolt kojim se apsurdnom zaključuje svoja strast i svoja sloboda. Na taj je način apsurd moguće prihvatiti i nadići sviješću, revoltom i uspostavljanjem svojnosti. Sa svime navedenim nedostatak odgovora na pitanje o bitku kao i nedostatak smisla koji se očituju kao deficijente pozicije čovjeka spram istog se na koncu preko momenta poziva i razloga pokazuju kao preduvjet jednog autentičnog poimanja, spoznavanja i iskušavanja u vidu odgovora kao načina kojeg ovi autori anticipiraju. Putem iskušavanja navedena pitanja obilježavaju čovjekovu egzistenciju i svojim se odgovorima kao načinu egzistenciji vraćaju u njezinom autentičnom doseg. Nadalje, njihova misao kulminira u autentičnom i u vidu njihove pozicije spram mislitelja svog razdoblja time što osim odbacivanja metafizike odbacuju i nietzscheansku atmosferu odnosno nedostajanje čemu i zašto te afirmiranjem pitanja o bitku i smislu života i svijeta odgovaraju načinom koji afirmira i važnost tih pitanja kao i poziciju čovjeka koja u posvemašnom nedostajanju ima mogućnost autentičnog kroz uspostavljanja blizine bitku kao odgovaranja na poziv i uspostavljanju razloga životu u vidu otkrivanja svoje raspoloživosti unatoč besmislu.

Popis Literature

- Barbarić, Damir. 1996. »Martin Heidegger«, u: Milan Galović (priređivač sveska), *Suvremena filozofija II*. Hrestomatija filozofije, svezak 8 (Zagreb: Školska knjiga, 1966), str. 425–544;
- Camus, Albert. 1971. *Mit o Sizifu; Pisma jednom njemačkom prijatelju; Govori u Švedskoj*, preveli s francuskog Stojan Vučićević i Françoise Kveder (Zagreb: Zora, 1971);
- Camus, Albert. 2004. *Stranac*, preveo s francuskog Zlatko Crnković (Zagreb: Globus media, 2004);
- Cipra, Marijan. 2003. *Temelji ontologije* (Zagreb: Matica Hrvatska, 2003);
- Dunwoodie, Peter. 2007. »From Noces to L'Etranger«. in: Edward J. Hughes (editor), *The Cambridge Companion to Camus* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), pp. 147–164;
- Filipović, Vladimir. 1982. »Friedrich Nietzsche«, u: Vladimir Filipović (urednik), *Novija Filozofija zapada: i odabrani tekstovi*. Hrestomatija filozofije, svezak 8 (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1982.), str.41–53;
- Heidegger, Martin. 1988. *Bitak i vrijeme*, preveo s njemačkog Hrvoje Šarnić (Zagreb: ITRO »Naprijed«, 1988);
- Heidegger, Martin. 2002. *Off the Beaten Track*, edited and translated by Julian Young and Kenneth Haynes (Cambridge: Cambridge University Press, 2002);
- Hergešić, Ivo. 1958. *Književne kronike: 1948-1957* (Zagreb: Školska knjiga, 1958);
- Hergešić, Ivo. 1955. *Književni portreti* (Zagreb: Novinarsko Izdavačko poduzeće, 1955);
- Hughes, Edward J. 2007. »Introduction«. in: Edward J. Hughes (editor), *The Cambridge Companion to Camus* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), pp. 1–10;
- Pejović, Danilo. 1982. »Martin Heidegger«. u: Vladimir Filipović (urednik), *Suvremena filozofija Zapada: i odabrani tekstovi*. Hrestomatija Filozofije, svezak 9 (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1982), str. 143–159;
- Petrović, Gajo. 1979. *Suvremena filozofija: ogledi* (Zagreb: Školska knjiga, 1979);
- Pešić, Boško. 2019. *Portreti filozofije: Heidegger, Jaspers, Arendt* (Zagreb: Naklada Breza, 2019);
- Solar, Milivoj. 2003. *Povijest svjetske književnosti: kratki pregled* (Zagreb: Golden marketing, 2003);

Tarle, Jere. 1995. »Albert Camus – književnost i kriza civilizacije«, u: Jere Tarle (priređivač), *Albert Camus: Nobelova nagrada za književnost 1957.* (Zagreb: Školska knjiga, 1995), str. 335–348;

Tarle, Jere. 1982. »Egzistencijalistički romani«, u: Gabrijele Vidan (urednica), *Povijest svjetske književnosti: knjiga 3* (Zagreb: Mladost, 1982), str. 680–686;

Wisser, Richard. 1992. *Filozofski putokazi*, preveo s njemačkog Dražen Karaman (Zagreb: Globus, 1992);

Wisser, Richard. 2003. *Martin Heidegger u mišljenju na putu*, preveli s njemačkog Sulejman Bosto i Željko Pavić (Zagreb: Demetra, 2003).